

М. Г. СТЕЛЬМАХОВИЧ МОВНИЙ ЕТИКЕТ

Одним із суттєвих показників людської культури є культура мовлення. У лінгвістичній науці під культурою мовлення прийнято вважати додержання норм щодо вживання лексики, а також граматичних форм, орфоєпії, орфографії, пунктуації. Мовлення — поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне, етичне тощо. Мовлення в людини може бути досконалим у лінгвістичному відношенні (граматично і стилістично правильним) і не досконалим в інших відношеннях (скажімо, бідним за змістом, нудним, надмірно переривчастим, неестетичним). Отже, мовлення репрезентує не тільки суто мовну підготовку людини, але й її загальний інтелектуальний розвиток, моральне обличчя. Це й спонукає трактувати поняття мовної культури значно ширше, ніж просто додержання мовних норм. Тож і не дивно, що ряд науковців, у тому числі й лінгвістів, включають у поняття культури мовлення і такі важливі компоненти, як багатство словника, різноманітність граматичних конструкцій, художню виразність логічну стрункість, змістовність, точність, лаконізм. Звичайно, що включення у поняття мовної культури нових складників аж ніяк не принижує значення мовної нормативності (без неї культура мовлення немислима), а, навпаки, посилює її функціональні можливості, бо завжди приємніше слухати того, хто говорить грамотно і ввічливо, ніж того, хто, хоч і грамотний, але безтактний. Називаючи таку провідну ознаку культури мовлення, як правильність, не варто обминати й інші його ознаки. Тож цілком справедливо буде, якщо ми включимо в поняття культури мовлення і поведінку мовця, його мовний такт. Не випадково етична сторона живого спілкування в ораторському мистецтві виділяється як одна з характерних рис культури мовлення. З повною правомірністю відносимо до культури мовлення і мовний етикет.

Під мовним етикетом розуміємо встановлені норми поведінки мовців, правила ввічливості при спілкуванні. Мовний етикет постав з живої мовної практики народу, його норми широко представлені в народній педагогіці, яка невтомно дбає про шанування людської гідності. Арсенал цих засобів багатий на цінні поради, які здебільшого виражені у вигляді афоризмів, напр.: «Що маєш казати, то наперед обміркуй», «Дав слово — виконай його», «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше», «Не хочеш почути дурних слів, не кажи їх сам», «Краще недоговорити, ніж переговорити», «Бережи хліб на обід, а слово на відповідь», «Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути», «Умієш говорити, умій слухати», «Коли сам добре не знаєш, то не говори», «Краще мовчати, ніж брехати» та ін.

Народна педагогіка дуже вимоглива щодо дотримання мовного етикету. Це яскраво ілюструють українські народні пісні, напр. «Ой у полі нивка». Козак, що «їхав з України», зустрівши дівчину, яка «жито жала», «мусив шапку зняти, добрий день сказати» і побажати їй успіху в роботі — «помагайбі, дівчинонько, тее жито жати». Увага до мовного етикету завжди приділялася і в народних казках, де зустрічі, як правило, супроводжуються вітанням:

«Заходить до млина, а там така стара баба, що вії у неї висять до колін.

— *Добрий вечір* вам, мамко солодка!

Підняла баба вії: — *Доброго здоров'я*, синку... Вже сто років маю, а такої душі ще не бачила» (з казки «Про самородну дівчину»).

У народній практиці живого спілкування вироблені чіткі правила мовної етики, хто з ким, коли і як повинен першим вітатися: молодий перший вітається з людиною старшого віку, чоловік — із жінкою (чи юнак — з дівчиною). А в приміщенні першим вітається і прощається той, хто сюди заходить (*добрий день, добрий вечір, доброго ранку*) чи виходить (*до побачення, будьте здорові*). Гарна традиція на селі, де вітаються з усіма односельцями і навіть з незнайомими пришельцями, мовляв, якщо ти прийшов до нашого села з добрими намірами, то нехай і тобі буде добре. Взаємопобажанням у мовному спілкуванні народ надає великого значення. Нерідко ці взаємопобажання набирають високого поетичного звучання, як, наприклад, побажання молодим на весіллі, новонародженому, новорічні щедрівки та

віншівки.

Народна педагогіка постійно дбає про прищеплення мовної культури кожному. Надбання народу в галузі мовного етикету відображені в спадщині видатних радянських педагогів Н. К. Крупської, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського. Мовний етикет став предметом уваги у книжках і статтях з етики і естетики (див., напр., Л. Марісова, О. Кульчицька. *Це красиво?* К., 1959; *Естетика поведінки*. К., 1965; Аасамаа. *Як себе поводити?* К., 1974, та ін.)

Провідна вимога мовного етикету — ввічливість, уважність і чемність співрозмовників. «Ніщо не обходиться нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість», — писав великий іспанський письменник-гуманіст Сервантес. Справді, наша мова багата на слова ввічливості — *будь ласка, добрий день, дякую, на все добре, до побачення, доброго здоров'я* та ін. Право на ввічливе ставлення в нашій країні має кожна людина. Це узаконено Радянською Конституцією. Порушує мовний етикет той, хто мовчить, коли треба говорити, і говорить, коли треба мовчати. З цього приводу В. О. Сухомлинський писав так: «Негідно мовчати, коли твоє слово — це чесність, благородство і мужність, а мовчання — легкодухність і підлість. Негідно говорити, коли твоє мовчання — чесність, благородство й мужність, а слово — легкодухність, підлість і навіть зрада. Як багато говорить про гідність людини її вміння бути мудрим володарем слова, майстром, що володіє цим тонким людським інструментом» (Сухомлинський В. О. *Твори*, т. 2. К., 1976, с. 194, 196). Не красить мовця базікання, патякання, розголошення таємниці. Та й у народі про базік кажуть: «Базіка — мовний каліка», «Він набалакає, що на вербі груші ростуть», «Ти йому про діло, а він тобі про козу білу», «Бесіди багато, а розуму мало», «Ляпає язиком, як постолом», «Меле, як порожній млин», «Намолів сім мішків гречаної вовни», «Городить ні се, ні те» тощо.

Непривабливий той, хто лицемірить, обманює, запобігає улесливими словами перед тим, хто сильніший від нього, той, хто нашіптує і доносить на товариша, поширює різні плітки й наклепи на чесних людей, не слухає батьків, ігнорує думку старших за себе. «Негідно справжньої людини, — нагадував В. О. Сухомлинський, — не тільки обманювати, лицемірити, плазувати, підлашуватися під чийсь волю, але й не мати власного погляду, втратити своє обличчя. Огідно й гидко нашіптувати. Нашіптувати, обмовляти товариша — рівнозначно пострілу в спину» (Сухомлинський В. О. *Знач. праця*, т. 2, с. 303).

Дотримується мовного етикету той мовець, хто говорить правдиво й щиро, зрозуміло, без якихось багатозначних натяків, думки викладає чітко, спокійно й стримано, в помірному тоні, ясно вимовляючи кожне слово. Це про тих, хто в розмові спішить, невиразно говорить, у народі кажуть: «Заторохтіла сорока, наче діжка з горохом», «Гавкає, як собака на прив'язі», «Говорить, наче три дні не їв». У розмові треба триматися скромно, уникаючи кокетства й манірності, жонгливання модними слівцями. Нечемно виражати своє ставлення до чогось вигуками *угу, ага, ого, ігі* чи розкидатися словами *біс, дідько, чорт* та ін. Негарна мова суржикова, пересипана словами-паразитами, штампами й канцеляризмами. У тоні розмови не повинно відчуватися самовпевненості, зарозумілості чи пихатості. Немає потреби виставляти свої емоції через безперервне повторення слів *боже, жах* та ін.

Мовний етикет передбачає вживання відповідних форм звертання. Від титулів, що підкреслювали привілейоване становище особи, наше суспільство відмовилось. У Росії вони були знищені після перемоги Великого Жовтня декретом Радянської влади 10 листопада 1917 року, на Україні — аналогічним декретом 9 лютого 1919 року. Ненависні народу титули *граф, князь, барон* та інші назавжди пішли в небуття. В СРСР та інших соціалістичних країнах трудящі обрали як звертання один до одного прекрасне слово *товариш*. Тому перед прізвиськом ввічливо вживати це слово: *товаришу Петренко, товаришко Шевчук*. У магазині, поїзді, фойє театру чи на вулиці до незнайомої людини можна звернутися *шановний товаришу*, просто *товаришу* або *громадянине, громадянко*. Взагалі ж до кожної людини слід звертатися, називаючи її прізвисько або ім'я і по батькові. Тож і казати треба *товаришу Петрівській* чи *Романе Васильовичу* або й за посадою

товаришу директор, професоре, лікарю чи званням *товаришу капітан* тощо. Слово *товариш* опускається, коли йдеться про відому всім людину, наприклад: «Сухомлинський дуже любив дітей».

Окремо слід сказати про такі важливі атрибути мовного етикету, як звертання *ви* і *ти*. Обидві ці форми характерні для сучасної української літературної мови. Спроба застосувати тут ще одну форму ввічливості через третю особу (типу: «Чи не бажає гість відпочити?»), як це поширено у польській чи шведській мовах, не вдалася. У практиці живого спілкування прийнято вдаватися до пошанної множини *ви* при звертанні до одного співбесідника, якщо він малознайомий, старший за віком, посадою. Цим підкреслюється повага до співрозмовника. *Ти* виражає близькі стосунки між людьми. Воно передає повагу, що виникла на основі дружби, товариськості чи кохання. Через *ти* спілкуються між собою товариші, колеги, співробітники, друзі, брати і сестри, подружжя. Тут же, як правило, виникає запитання: як повинні звертатися діти до своїх батьків? Мовний етикет узаконив обидві форми звертання — на *ти* і на *ви*. Справа не у формі звертання, а в людських стосунках. До того ж не треба забувати, що звертання дитини до батьків зі словами *мамо* і *тату* (*батьку*) само собою вже ввічливе. Тому суперечка про те, як краще дітям звертатися до батьків на *ви* чи на *ти*, на нашу думку, безпідставна. Потворно звучить інше, зокрема те, що іноді діти називають своїх батьків *предками* або дозволяють собі звертатися до них на ім'я *Гришка*, *Шанька* тощо. Неподобством вважаємо і те, що батьки називають своїх дітей *пацанами*, *шибайголовами* тощо. Таке зневажливе ставлення до мовного етикету в сім'ї призводить до сумних наслідків.

Чи дозволяє мовний етикет переходити з *ви* на *ти*? Так, дозволяє. Припустимо, на роботу в колектив прийшов новий працівник. Він з усіма на *ви*, та й з ним теж. Але з часом він зблизиться з колегами. З тим, з ким у нього складаються особливо дружні стосунки, захочеться перейти на *ти*. Проте варто мати на увазі, що ініціатива переходу на *ти* має належати старшому товаришеві (за віком чи посадою), а не молодшому чи підлеглому. У стосунках між жінкою і чоловіком або юнаком і дівчиною це право належить тільки жінці або дівчині.

До чужих дітей дорослі звертаються на *ти* до шістнадцяти років. А після одержання паспорта переходимо на *ви*. Правда, юнак чи дівчина можуть попросити, щоб близькі старші говорили їм *ти*, але самі до старших продовжують звертатися через пошанне *ви*.

Той, хто переходить на *ти*, намагаючись принизити іншого, принижує в першу чергу самого себе, показуючи свою низьку культуру. Грубо звучить, коли конкретну людину називають *він* (*вона*). Зовсім безтактно, коли чоловік називає свою дружину *моя стара*, а дружина чоловіка — *мій старий*.

У мовному етикеті немає дрібниць. Тут усе важливе — від постановки голосу і манери розмовляти до змісту розмови і характеру її протікання. Шкодить розмові зайве жестикулювання, смикання співрозмовника за рукав чи плескання по плечу, фамільярне підштовхування ліктем. Непривабливий вигляд мають розмови на далекій відстані — через вулицю, через коридор, через поверхи будинків. Нечемно відволікати дуже зайняту людину на довгі розмови чи нашіптувати комусь одному з групи присутніх якісь секрети. Не добре поступає той, хто біля ліжка хворого розповідає про смерть, а в автобусі чи літаку — про автомобільні чи повітряні катастрофи, допитується в жінки про її вік, у присутності літньої людини говорить про старість. Не треба забувати, що будь-який, навіть найменший відступ від мовного етикету псує настрій, вносить непорозуміння в людські стосунки, а то й калічить душу і ранив серце людини. А тому неухильне дотримання мовного етикету повинно стати нормою поведінки кожного.